

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Булатова О.В., Захарова О.В.,
Карпенко О.І., Федоров Е.В.

**ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА КРАЇН
В УМОВАХ СУЧАСНИХ ГЛОБАЛЬНИХ
ТРАНСФОРМАЦІЇ:
ВИКЛИКИ, ЗАГРОЗИ, РИЗИКИ**

Київ, 2024

УДК 338.23

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Маріупольського державного університету
Міністерства освіти і науки України
(протокол № 13 від 20.06.2024 р.)*

Рецензенти:

Борзенко О.О., доктор економічних наук, професор, завідувач сектору міжнародних фінансових досліджень ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

Ліщинський І.О. доктор економічних наук, професор, професор кафедри міжнародної економіки Навчально-наукового інституту міжнародних відносин ім. Б.Д. Гаврилишина

Резнікова Н.В. доктор економічних наук, професор, професор кафедри світового господарства і міжнародних економічних відносин Навчально-наукового інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка

Булатова О.В., Захарова О.В., Карпенко О.І., Федоров Е.В.
Економічна безпека країн в умовах сучасних глобальних трансформацій: виклики, загрози, ризики/за загальною редакцією д.е.н., проф. О.В. Булатової. . – Місто: Київ: МДУ, 2024. – 290 с.
(наукове видання)

ISBN

У монографії досліджуються сучасні процеси безпекового розвитку країн. Висвітлено ієрархію рівнів економічної безпеки в контексті сучасної просторової структури світового господарства, визначено особливості формування регіональних комплексів безпеки. Досліджено сучасні науково-методичні засади дослідження вимірювання рівня безпеки та моніторингу її стану. Проаналізовано динамічні зміни глобальних трансформацій, визначено їх вплив на безпековий розвиток національних економік. Надано оцінку безпекового розвитку України в структурі європейського регіонального безпекового комплексу.

Для науковців, викладачів, здобувачів вищої освіти, усіх, хто цікавиться проблемами сучасної міжнародної економічного розвитку.

© **Булатова О.В., Захарова О.В.,
Карпенко О.І., Федоров Е.В.**
2024
© МДУ, 2024

РОЗДІЛ 1

БЕЗПЕКА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

1.1. Глобальні трансформації та економічна безпека : теоретико-методологічні засади дослідження

Національні економіки розвиваються в певному глобальному середовищі, вплив якого на формування та забезпечення економічної безпеки має дуалістичний характер, з одного боку, забезпечується більш ефективно використання ресурсів шляхом розвитку міжнародного співробітництва і залучення країн до інтеграційних процесів, з іншого ж, геоекономічна та геополітична конкуренція в сучасних умовах ще більше загострюється, а з нею посилюються асиметрії та нерівність у світовому господарстві. Сучасне міжнародне безпекове середовище характеризується і залежить одночасно від багатьох процесів і складових, які пов'язані із економічною, політичною, соціальною, інформаційною сферами. У свою чергу, це визначає багатовимірність наслідків впливу сучасного середовища на національні економіки, їх економічну безпеку.

Стан національної економічної безпеки визначається не тільки внутрішніми чинниками, але й великою мірою обумовлюється дією факторів зовнішнього середовища, масштаби впливу яких зростають із поглибленням глобалізаційних процесів та підвищенням ступеню інтегрованості національної економіки до системи світового господарства. Сучасне глобальне середовище стає важливим фактором впливу на безпековий розвиток національних економік. Початок ХХІ ст. став періодом інтенсифікації процесів трансформації глобального середовища, які охоплюють всі сфери суспільного життя. Зростання геополітичної та геоекономічної конкуренції, загострення конфліктів між країнами створює додаткове навантаження на систему безпеки та стійкості як на національному, регіональному, так і глобальному рівнях.

Трансформацій, що відбуваються у світогосподарському розвитку, погіршення світового фінансового середовища, зростання геополітичної напруженості посилили основні ризики розвитку світового господарства в сучасних умовах. Сучасне глобальне середовище стає важливим фактором впливу на безпековий розвиток національних економік. Відповідно, процеси глобалізації визначають безпекову

політику країн у короткостроковій, середньостроковій та довгостроковій перспективі [359, с.5]. Зміни глобального середовища пов'язані із наступним. Відбуваються динамічні зміни процесів інтернаціоналізації міжнародних економічних відносин, що призвело до їх інтенсифікації та впливає на якісні трансформації, які посилюють суперечності та збільшують зони конфліктів у світі. До якісних змін слід також віднести посилення впливу недержавних акторів міжнародних відносин на тлі нівелювання не тільки міста й ролі держави (що було тривалий час ключовою ознакою проявів глобалізаційних процесів), а й неспроможності багатьох міжнародних інституцій, функціонал яких спрямований на формування та забезпечення міжнародного порядку та світоустрою.

Оскільки, як справедливо зазначає Колодзей Є. [359,с.422], існують різні розуміння проблем економічної безпеки залежно від історичного, політичного та соціального контексту країн, а також стратегічного середовища, в якому вони знаходяться, актуалізується питання з'ясування концептуальних засад дослідження глобального середовища безпекового розвитку національної економіки, взаємозв'язку між глобалізацією та безпекою.

У найбільш широкому розумінні, безпека, підкреслює Болдуїн Д., визначається як найнижча вірогідність пошкоджень цінностей у суспільстві [223,с.15-20]. Відповідно, основними вимірами безпеки у широкому розумінні стають: «чия безпека», «по відношенню до яких цінностей», «від яких загроз» та, нарешті, «яким чином/засобами» досягається безпека. Конфлікти, які виникають в наслідок реалізації відносин розподілу в умовах капіталістичної організації господарства, по-перше, підкреслює Несадурай Х. [391] виступають безпосередньо важливою частиною капіталістичної ринкової економіки, з іншого боку, реалізація правил ринку має важливе значення для управління в інтересах економічної безпеки.

Умови міжнародного співробітництва країни, джерелом національного багатства, військової сили країни залежатиме від рівня розвитку економіки, яка, підкреслює Нанто Д. [381], відіграє особливу роль у забезпеченні національної безпеки. Саме тому наукові дослідження інструментів та методів забезпечення економічної безпеки мають довгий історичний період [30,с.13-17]. Дослідження захисту національного ринку визначають головний предмет дослідження меркантилістів. Витоки протекціонізму розвиваються понад три сторіччя і пов'язані

саме із визначенням впливу зовнішньоторговельної складової, яка може стати суттєвим джерелом конфліктів, на забезпечення національних інтересів. Саме з огляду цього обґрунтовувалось застосування традиційних інструментів регулювання зовнішньої торгівлі: обмежувальних інструментів митно-тарифного регулювання імпорту, фіскальних інструментів стимулювання експорту тощо. На відміну від меркантилізму у класичній теорії обґрунтовувались принципи вільної торгівлі шляхом використання абсолютних або порівняльних переваг національної економіки, оскільки обмежувальні заходи не сприяють зростанню багатства націй. В умовах ринкового механізму розподільчі відносини нерозривно пов'язані із посиленням ризиків і конфліктів, які, у свою чергу, справедливо стверджує Несадурай Х. [391,с.7-8], можуть стрімко поширюватись не тільки на національному рівні, а й охоплювати міждержавні відносини.

Дослідження безпеки в рамках системи активізуються з другої половини ХХ століття. До кінця 70-х – початку 80-х років цей напрям повністю перебував в парадигмі політичного реалізму, формулюючи свої основні принципи як 4S:

States – держави, які виступають як основні актори безпеки;

Strategy – стратегія, яка передбачала військове планування;

Science – наука, у разі, точні науки, куди спиралося військове планування; і

Status quo – у тому сенсі, що безпека розглядалася як спосіб збереження повоєнного світоустрою [464,с.3].

Посилення глобалізаційних процесів, що призводять до надзвичайної взаємозалежності держав, «spill-over effect», створення наддержавних структур управління, трансформували поняття національного суверенітету, національних інтересів і національних кордонів у складніші відносини, ніж вони були раніше [326].

З іншого боку, такий погляд сформував новий домен, в якому розглядатимуться питання безпеки, а саме – глобальна сфера. Прикладом цього є те, що деякі держави включають до стратегії національної безпеки питання глобального характеру, такі як: посилення глобальної безпеки у сфері охорони здоров'я; формування глобального економічного порядку; протистояння змінам клімату тощо [342]. Значно ускладнилася, з погляду управління, картина світового порядку, що призвело до розвитку нової концепції – «багаторівневе управління»[331], яка

стає дедалі більш затребуваною перспективою аналізу у світі. Говорячи про нові рівні управління Лангенхов Л. [364] вказує на глибокі трансформації, що відбуваються в сучасному світі, які полягають у тому, що до кінця ХХ століття основною одиницею управління була держава, а сьогодні управління знаходиться в руках різних акторів. Держава делегувала свої функції як нагору, – на наднаціональний, регіональний та глобальний рівні, так і вниз, – на субнаціональний та локальний. Ці зміни дали зростання новим конкурентам держав, які можуть бути представлені як різні рівні управління.

Безпековий розвиток національних економік залежать як від внутрішніх, так зовнішніх факторів. Останні безпосередньо пов'язані із сучасним глобальним середовищем. Враховуючи сферу виникнення та прояву процесів, які впливають на міжнародне безпекове середовище, виокремлюють наступні їх групи: економічні, соціально-демографічні, природно-екологічні, інформаційно-технологічні, політико-ідеологічні та воєнні, культурно-цивілізаційні та релігійні [30]. Аналіз досліджень глобального середовища, що визначає умови безпекового розвитку національних економік [115,215,287,295,313], дозволяє систематизувати його характеристики за відповідними групами:

1. Культурно-цивілізаційні та релігійні. Суперечності сучасного світового господарства ґрунтуються на різному визначенні цінностей, які притаманні тому чи іншому суспільству, що, у свою чергу призвело до «глобального конфлікту ціннісних систем» [115,с.13], а від так й до розуміння сучасності та визначення домінуючого способу її інтерпретації, у тому числі, як доводить реальність сучасного світу, із використанням військової сили. Культурні цінності (у першу чергу, релігійні традиції) є фундаментальними, із точки зору визначенні цивілізаційних відмінностей [193,с. 550], а від так – зіткнення цивілізацій є сферою розгортання конфліктів.

2. Природно-екологічні. Глобальні трансформації, що відбуваються на тлі посилення економічної взаємозалежності та суперництва, призвели до формування нових моделей міжнародної взаємодії, що впливають на перерозподіл нових сфер впливу, та визначають нові вектори зовнішньополітичного та зовнішньоекономічного співробітництва. Обмеженість сировинних ресурсів посилює зони конфлікту між країнами, які виходять за межі ідеологічних розбіжностей. Сучасні ресурсні війни спрямовані на встановлення контролю за ресурсонасиченими територіями,

системами розподілу ресурсів тощо, тому розподіл ресурсів завжди знаходиться у центрі державної безпекової політики [420, 208]. Окрім цього, зміна клімату, посилення негативного антропогенного впливу, зменшення біорізноманіття тощо формують особливу групу ризиків безпеці в сучасних умовах.

3. Економічні. Вкрай негативним проявом глобалізації є значна асиметрія у рівнях розвитку країн світу, яка постійно поглиблюється. Розподіл доходів і багатств у суспільствах через який в національних економіках погіршується становище економічних суб'єктів (обмеження доступу на ринки, скорочення сфери зайнятості, інфляційний тиск тощо), викликає відповідні загрози безпеки [380, с. 82-83]. Від так, нівелюються базові засади для сталого розвитку країн, посилюються ризики глобальної стабільності, оскільки посилюється мотивація у перерозподілі ресурсів, влади тощо. Посилення розриву у рівнях розвитку стосується не тільки міждержавних відносин. Ще однією важливою формою прояву цієї проблемної ситуації є нерівність у розподілі економічної та політичної влади між країнами та глобальними компаніями, оскільки вплив останніх за сучасних умов є настільки потужним, що значна більшість країн світу не має можливості протидіяти негативним впливам з боку інтернаціональних угруповань та бізнес-структур.

Фінансовий сегмент є найбільш глобалізованим у сучасному світовому господарстві, а фінансове середовище є сферою формування викликів і загроз економічній безпеці країни, які можуть швидко виходити за межі національної економіки і переростати у фактори ризику для міжнародної безпеки. На жаль, сучасні процеси глобалізації охоплюють й кримінальну сферу, в наслідок чого, у сучасному світі спостерігається розвиток глобальної криміналізації, основними формами прояву якої є тіньова економіка, нелегальна торгівля наркотичними речовинами, зброєю, людьми. Боротьба із глобальним криміналітетом непідсильна будь якій країні і вимагає виключно спільних зусиль світового співтовариства.

4. Соціально-демографічні. Розрив між багатими та бідними країнами, посилення та розповсюдження конфліктів, війни суттєво загострюють міграційну проблему, і тут мова йде не тільки про збільшення обсягів міграційних потоків, а й про посилення нелегальної міграції, що сприяє розвитку вкрай загрозливій торгівлі людьми тощо. Неспроможність країн врегулювати легальні форми міграції (як це доводить провал європейської міграційної політики, що стала каталізатором

дезінтеграційні процеси в ЄС), зростання нелегальної міграції стимулюють розвиток націоналістичних ідей у суспільстві, підтримують злочинність тощо.

5. Політико-ідеологічні та воєнні. Сучасні глобалізаційні процеси вплинули на звуження традиційних функцій, що виконують держави. Одночасно, поряд із невеликою кількістю домінуючих у світовому господарстві країн, що мають визначний вплив на формування та забезпечення міжнародної безпеки, в сучасній структурі світоустрою спостерігається суттєве зниження впливу з боку більшої кількості країн на вирішення безпекових питань, оскільки втрачається їх суверенність у забезпечення їх внутрішньої та зовнішньої політики. «Ерозія національних держав» стала новою небезпечною тенденцією сучасного світового порядку [28,с.294]. Під впливом саме процесів глобалізації держави певною мірою втрачають здатність до регулювання, хоча й продовжує нести відповідальність за всі рівні впливу (національний, регіональний, глобальний) на розвиток національної економіки [146].

Поряд із добровільним обмеженням суверенітету (як у випадку із країнами ЄС, що делегували частину державницьких функцій створеним наднаціональним структурам, що забезпечують розвиток інтеграційного об'єднання в цілому), спостерігається загрозна тенденція неспроможності окремих країн протидіяти впливу інтернаціональних корпоративних структур, яка вимушує країни вибудовувати свою систему взаємовідносин із ТНК, у тому числі за умов залежності та тиску.

Окрім цього, до цієї групи слід віднести неконтрольоване поширення зброї масового ураження та міжнародний тероризм. В умовах глобалізації проблема нерозповсюдження зброї, у тому числі ядерної, набуває особливо небезпечних масштабів оскільки у світі, як виявляється, відсутні дієві механізми контролю за їх розповсюдженням. На тлі посилення тероризму у світі актуалізується питання забезпечення міжнародної безпеки на всіх рівнях – від локального до глобального. Інкорпорація міжнародного тероризму у сучасний простір відкрило доступ терористичним угрупованням та організаціям до сучасних військових технологій, зброї, техніки тощо [115,с.32-42]. По відношенню до таких незаконних потоків дуже складно забезпечити реалізацію функцій державного регулювання, надзору та контролю [215], що потребує розвитку механізмів спільної дії, спрямованої на

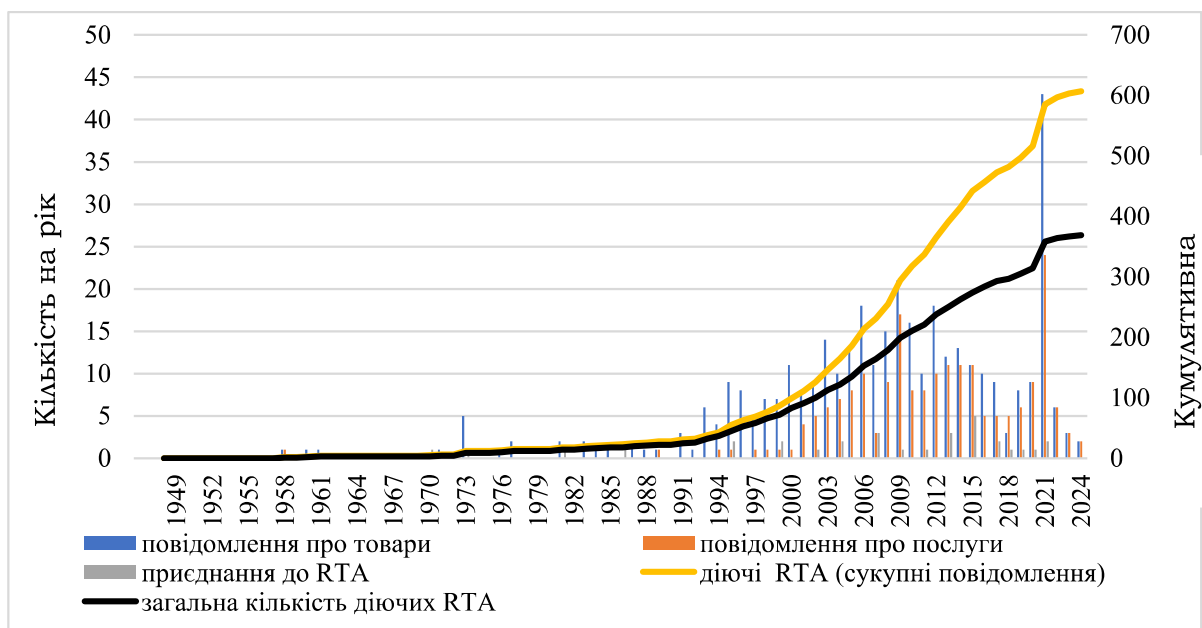
забезпечення регіональної та глобальної безпеки. Особливістю сучасних міжнародних злочинів стає їх транснаціональність. Існуючі протиріччя міжнаціонального, міжконфесійного характеру не тільки мають тенденцію до загострення, а й відзначаються особливим характером переходу від локального до регіонального та глобального рівня. В наслідок чого, наслідки конфліктів мають значно ширший ореол розповсюдження, ніж локальний рівень. Нездатність досягти консенсусу по деяким конфліктним протиріччям у деяких регіонах світу протягом вже тривалого періоду – суттєво посилюють конфліктний потенціал сучасного глобального середовища [115,с.41].

6.Інформаційно-технологічні. Інформаційна складова стала невід'ємною рисою сучасного суспільства, розвиток якої, з одного боку, посилює потенціал світогосподарського розвитку, оскільки інформація стала особливим ресурсом, а інформаційні технології – інструментом розвитку економічних систем. З іншого боку, сучасні інформаційні технології стали важливим інструментом впливу на суб'єктів господарювання, національні економіки, світову інфраструктуру тощо. Хакерські проникнення до інформаційних систем, порушення інформаційної інфраструктури критичного характеру, кібератаки, інформаційні війни стали реальністю сучасного світу, що суттєво загострює проблему його безпекового розвитку, оскільки інформаційні технології впливають на різні складові безпеки як суб'єкта господарювання, так і держави і світового співтовариства в цілому [35]. Окремою проблемою, що має тенденцію до значного поширення у світі стало неправомірне використання або незаконне присвоєння особистих даних, інших баз даних, що призводить до значних економічних збитків, посилення напруженості тощо.

У сучасних умовах інтеграційні процеси набувають нових ознак як на глобальному так і на регіональному рівнях. У попередніх дослідженнях [238,с.295] було обґрунтовано, глобальна регіоналізація виступає об'єктивним процесом, що характеризує процеси розвитку світового господарства, які ґрунтуються на поширенні та поглибленні діалектично взаємопов'язаних інтеграційних процесів на глобальному та регіональному рівнях. Основними системними елементами цього процесу стали глобальні регіони, у наслідок чого, у світі відбувається формування якісно нової структури світового простору. Глобальними ознаками процесів регіоналізації у системі сучасного світового господарства стали: мультиакторність глобальної регіоналізації; складноструктурова

мережа взаємодії, що розвивається на різних регіональних рівнях і охоплює різні складові; посилення ролі регіональної конкурентоспроможності в контексті глобальних трансформацій.

Стрімка світова динаміка кількості укладених регіональних інтеграційних угод (особливо з початку XXI століття) стала свідченням пошуку нових напрямів і механізмів міждержавного співробітництва, не тільки з боку високорозвинутих країн. Для країн, що розвиваються, такі угоди стали пошуком нових інструментів посилення власних конкурентних позицій, прискорення темпів економічного зростання тощо. Станом на середину 2024 року (рис.1) загальна кількість нотифікованих регіональних торговельних угод, яких нотифіковано СОТ, становила 607, у тому числі діючих 369 [419], які створюють особливу інституційну та політичну основу для подальшого поглиблення інтеграційних процесів у світі. Конвергенція торговельних та інвестиційних режимів, регуляторних політик не тільки сприятимуть нарощуванню потенціалу країн-інтегрантів, вони впливатимуть й на їх стратегічний розвиток в цілому.



Джерело: [419]

Рис.1.1. Динаміка укладання регіональних торговельних угод (кумулятивний результат)

Глобальні трансформації, невизначеність, посилення інтенсивності впливу геополітичних, геоекономічних, екологічних, соціальних чинників на безпеку національних

економік актуалізували емпіричні дослідження розвитку регіонів у світовому господарстві. В економічній науці сформовано потужний теоретико-методологічний базис дослідження економічної безпеки країни в контексті посилення процесів регіоналізації у світовому господарстві.

Статична концепція регіонів, що тривалий час домінувала в економічній науці, стала трансформуватись під впливом змін, що посилились у глобальному середовищі (Болдвін Р. [224], Бузан Б., Уївер О. [242], Булатова О. [15], Бурфішер М. [239], Довгаль О. [27], Лайк Д., Морган П. [363], Лангенхов В. [356], Лук'яненко Д., Столярчук Я., Поручник А., Мансфілд Е., Мілнер Х. [371], Орехова Т. [165], Панченко В. [109], Пейдж С. [402], Реймо В. [415], Резнікова Н. [146], Скотт Е., Сторпер М. [434], Солінген Е. [444], Хеттне Б. [327], Чужиков В. [199] та інші). Таким чином, акцент у дослідженні регіонів почав змінюватись від їх територіального (географічного) визначення до функціонального (інституційного, інтеграційного) [236]. Підтвердженням цього є розвиток напрямів досліджень регіональних просторів, концептуальні засади яких представлено в таблиці 1.1.

Розвиток інтеграційної взаємодії на регіональній, континентальній, трансконтинентальній основі став важливою компонентою глобалізаційного розвитку, що проявляється у формування глобальних регіонів [15, с.70].

Процеси інтернаціоналізації та глобалізації впливають на розвиток відкритих регіонів, які спроможні забезпечити вирішення протиріч між державами та ринками, безпекою та небезпекою. У свою чергу, поглиблення інтеграційних процесів сприяє посиленню мобільності факторів виробництва і товарів, гармонізації та узгодженню норм регулювання та різних політик, формуванню спільних інституцій, що забезпечують сприяння регіональному розвитку [239, с.10-11], сприяють появі нових економічних регіонів у світовому господарстві [199, с.5].

Регіони світу нерозривно пов'язані як із міжнародною системою, частиною якої вони є, так і з різними національними системами, які їх складають, від так регіони впливають на формування національних політик, так само як міжнародна політика все більше формується регіональною, а також національною та місцевою динамікою [353]. Вони виступають як інтегровані соціально-економічні, політичні системи, що мають геоцивілізаційну цілісність, соціокультурну близькість та відповідні наднаціональні інститути [27, с.97].

Таблиця 1.1

Концептуальні засади визначення регіональних просторів

Дослідник	Сутність визначення розвитку регіональних просторів
Омає К. (1985)	Регіони-тріади в умовах глобалізації стають джерелами енергії економічного розвитку
Гідденс А. (1990)	Під впливом інтенсифікації соціальних відносин змінюються міжтериторіальні відносини, виникає «просторово-часова дистанційність»
Агню Дж.(1995) Корбрідж С.	Ґрунтуючись на певних територіях поступово формується відповідний простір
Кастельс М. (1996)	Простори територій визначаються відповідними фізичними межами, простори потоків – проявляються у мережах через реалізацію соціальних практик
Франкел Дж. (1997)	Сучасними формами регіонів у світовому господарстві є інституційно оформлені інтеграційні об'єднання
Кругман П., Венайблз Е, Фудтжита М. (1999)	Просторовість глобального простору визначається як географічними факторами, так і суспільними (інституції, людський капітал тощо)
Хеттне Б. (1999)	Розвиток регіоналізації визначається з точки зору просторовості та формування ідентичності (регіональність)
Сторпер М.(2000) Скотт А.(2003)	Розвиток регіонів визначає процес регіоналізації глобального простору
Клочко В. (2001)	Сучасна структура світового господарства виступає одночасно і як єдина система, і як система, у якій взаємодіють відповідні регіональні сектори
Реймо В.(2003)	На формування нової просторової структури світового господарства впливає глобальна регіоналізація
Скотт А., Сторпер М. (2003)	Розвиток сучасних регіонів впливає на процес регіоналізації глобального простору
Сіберт Х.(2006)	Глобалізація мінімізувала значення територіального фактору для визначення конкурентних переваг регіонів
Чужиков В.І. (2008)	Результатом процесів регіоналізації, до яких долучені суб'єкти рівних рівнів, є формування нових регіонів у світовому господарстві
Мансфілд Е. (2010)	Регіон у системі світового господарства вже більше ніж просто географічний простір, оскільки йому притаманні економічна взаємодія та взаємозалежність
Геєць В.М. (2011)	Сучасна конфігурація карти світу визначається регіонами, що розвиваються у вигляді відповідних регіональних об'єднань
Булатова О. (2012), Чентуков Ю., Чентуков І. (2018)	Регіон – певний простір (у т.ч. у форматі інтеграційного об'єднання) що характеризується спільністю інтересі країн регіону/континенту
Довгаль О., Казакова Н. та ін. (2018)	Макрорегіони в світовому господарстві виступають як інтегровані системи, що мають геоцивілізаційну цілісність, соціокультурну близькість та відповідні наднаціональні інститути
Марей Н., Річард Я. (2020)	Просторові регіональні системи є проміжними між глобальним та національним рівнями

Джерело: Складено автором

На сумісність економічних регіонів з інтегрованою глобальною економікою звертає увагу Катценштейн П. [354]. Із урахуванням того, що провідні регіони світу мають різні норми і різні можливості для їх втілення, гомогенізація світового господарства залишається суперечливим питанням. Відповіддю на це стає не тільки поліцентричність (з точки зору структури) та множинність (з точки зору змісту) глобальної політики [355, с.81-82], суттєвих змін зазнають дослідження розвитку регіонів та регіональної політики. При цьому, підкреслюють Скотт А., Сторпер М. [434], у сучасному глобальному просторі регіони виступають як самостійні актори міжнародних економічних відносин. Таким чином, вплив процесів глобалізацій та регіоналізації на розвиток світового господарства, фактично, призвів до сучасної структури світогосподарського простору, що визначається глобальними регіонами. Тобто причинно-наслідковими причинами розвитку сучасних форм регіональних та міжрегіональних зв'язків стали, безпосередньо, глобалізація та регіоналізація, а інтеррегіоналізм став важливою особливістю сучасної міжнародної системи. Із посиленням регіоналізму у світі стала відбуватись структурна трансформація глобального простору [15,с.316].

Регіони (регіони-тріади) стають джерелами енергії, що рухає економічний розвиток, підкреслює Омае К. [397, с.8]. Слід підкреслити, що сучасні форми регіонів пов'язують із інтеграційним характером розвитку, що досягає відповідного інституційного оформлення Франкел Дж. [290]. Так, зазначає Геєць В., саме такі глобальні регіони, що інституційно оформлені у вигляді інтеграційних об'єднань, визначають сучасну конфігурацію гео економічної та геополітичної карти світу [26,с.8-9]. Враховуючи, що інституційне оформлення у вигляді інтеграційного об'єднання передбачає певну історію розвитку взаємовідносин між регіонами, слід погодитись із думкою, що регіон – певний простір, який утворюється сукупністю країн певного регіону/континенту світу, характеризується високим ступенем інтенсивності економічних зв'язків, які ґрунтуються на спільності певних інтересів, ресурсного забезпечення тощо, у тому числі у форматі інтеграційного об'єднання [15,с.65].

Розвиток регіональних відносин охоплює різні рівні – від національного до глобального, зазначає Реймо В. [415]. У наслідок розвитку регіональних відносин на різних рівнях, сучасна структура світового господарства виступає одночасно

і як єдина система, і як система, у якій взаємодіють відповідні регіональні сектори (національні, регіональні) [79,с.51].

В умовах глобалізації змінюються міжтериторіальні відносини і виникає «просторово-часова дистанційність» [300,с.64]. Просторовість глобального простору визначається як географічними факторами, так і суспільними (інституції, людський капітал тощо) [294]. Основними факторами сучасного просторового розвитку стають [441,с.48-121]: просторова концентрація населення та розвиток міських агломерацій (density); економічна відстань, що впливає на рівень трансакційних витрат, які визначаються характером і станом розвитку інфраструктури, а не віддаленістю (distance); інституційні бар'єри, які впливають на рівень мобільності факторів виробництва, товарів тощо (division).

Ґрунтуючись на певних територіях поступово формуються відповідні простори. За визначенням Кастельса М., простори територій – локальність, чия форма, функції, зміст є самодостатніми у певних фізичних межах, простори потоків – матеріальна організація визначеного у часі обміну соціальними практиками, що реалізуються через потоки та мережі [248,с.412-423]. Таким чином, відбувається трансформація від географічної ідентифікації до функціональної характеристики регіону [82], а розвиток регіоналізації, зазначає Хеттне Б., визначається з точки зору просторовості та формування ідентичності (регіональністю) [327].

Критично важливим для формування світової політики у другій половині ХХ століття стає розвиток відкритих регіонів (П.Каценштайн) [353]. Сучасні регіони та, відповідно, регіональні організації посилюють свій вплив у світовому господарстві, сприяючи глобальному миру. При цьому розвиток сучасних регіонів впливає на розвиток глобальних процесів, які набувають характеру глобальної регіоналізації [434]. Це стосується різних сфер політики, підкреслює Лангенхов В. [365], оскільки регіони підтримують багатосторонність та реалізацію загальних цілей ООН.

Наслідком цього стає перетворення світового господарстві зі світу держав у світ регіонів, посилення взаємозалежності між місцевим та глобальним рівнями управління. Відповідно, за таких умов посилюється роль регіональних організацій у вирішенні безпекових питань, формуються нові завдання забезпечення економічної безпеки національних економік в умовах глобальної регіоналізації.

Структурний зв'язок між глобалізацією та регіоналізацією є унікальним і охоплює внутрішні та регіональні (міжнародні) умови, з одного боку, саме внутрішні умови визначають розвиток регіональних процесів. З іншого, поглиблення регіоналізації змінює внутрішні умови її розвитку [443]. Зовнішня спрямованість розвитку регіоналізації, що відповідає сутності відкритого регіоналізму, сприяє збільшенню відкритості для міжнародних ринків, посиленню регіонального співробітництва, що в кінцевому результаті сприятиме забезпеченню стабільності та регіональному порядку. Внутрішня спрямованість регіоналізації ґрунтується на забезпеченні самодостатності, у тому числі через встановлення повного контролю на вирішенням регіональних проблем. Ці відмінності впливають на вибір стратегій регіонального розвитку.

Просторову систему світу формують просторові регіональні системи (Марей Н., Річард Я.) [373] (які можуть об'єднувати декілька країн або їх частин), внутрішні взаємодії яких є більш сильними по відношенню до просторових одиниць, розташованих за їх межами. Такі системи залучають акторів всіх типів (уряди, підприємства, інститути громадянського суспільства, окремі особи, мережі тощо), є достатньо автономними, виступають проміжною ланкою між глобальним та національним рівнями. Під впливом глобалізаційних процесів, які постійно поглиблюються, та глобальних проблем, що тільки загострюються, конкуренція між зазначеними напрямками розвитку процесів регіоналізації тільки посилюється.

Визначення вимірів світового/ регіонального економічного порядку [84], дозволяє дійти висновку – інтеграція не завжди передбачає наявність солідарності, а від так є ризику виникнення ендогенних проблем безпеки регіону (рис.1.2), а регіональне управління інтеграційними процесами стає продовженням національних політик.

Сучасний індустріалізований світ рухається до суспільства ризику, у цьому суспільстві багатство і розподіл багатства замінюється розподілом ризику. Мова йде про появу нової ризикової та непередбачуваної реальності, у якій визначення природи походження загроз та ризиків, розробка відповідних дій з боку держави є недостатнім для ефективного розвитку національної економічної системи.

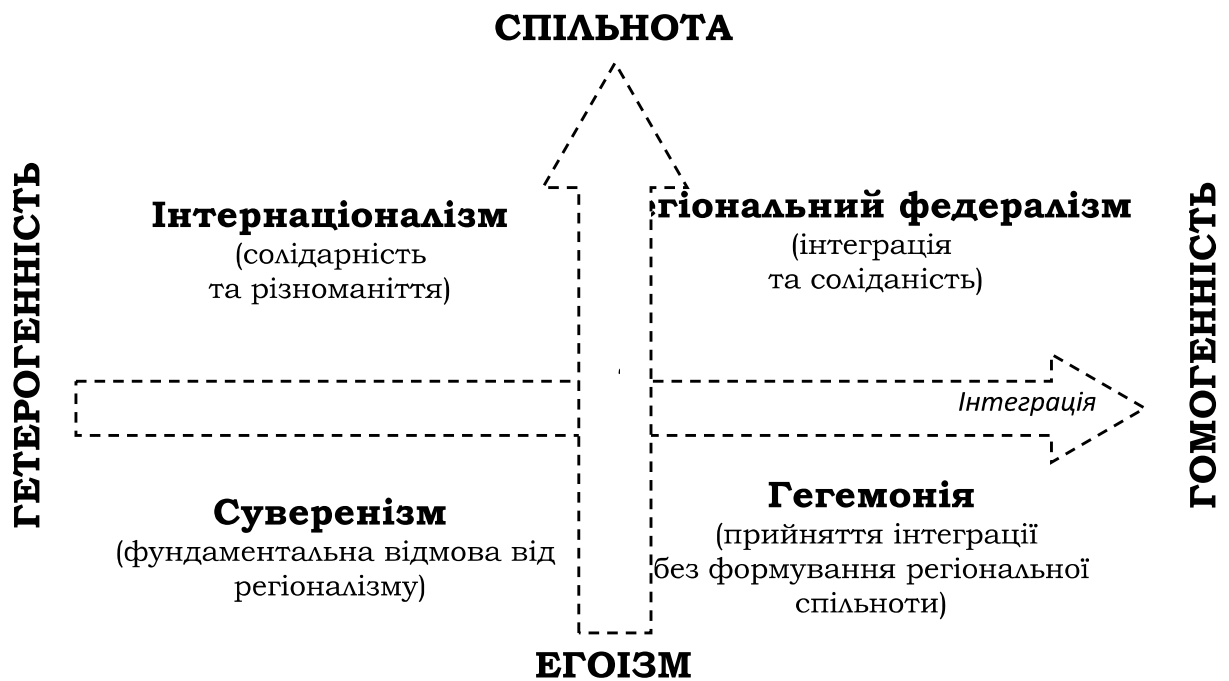


Рис. 1.2. Виміри світового/регіонального економічного порядку: інтеграція та солідарність

Джерело: побудовано на основі [84]

Посилюється вагомість міждержавної взаємодії та співпраці для спільної протидії ризиковим наслідкам. На жаль, с початку ХХІ століття в світі поступово знижувалась довіра до принципів, конвенцій, процесів, спрямованих на забезпечення миру та стабільності у світі, а від так, сфера застосування переговорних процесів [418,с.4] постійно скорочувався одночасно із посиленням напруги у міжнародних відносинах та збільшення конфліктів по осі демократичні та авторитарні форми управління. Відповідно, на тлі загострення національних інтересів країн світового господарства безпекова складова їх сталого розвитку стає пріоритетною [109].

Складність конфлікту, пов'язаного із забезпеченням міжнародного безпекового середовища, посилюється викликами, які безпосередньо впливають на національну безпеку [216,с.4-5]:

по-перше, посилюється конкуренція серед великих держав, зростаючих регіональних держав, а також деяких недержавних акторів, за домінування в глобальному порядку задля встановлення нових правил, що визначатимуть міжнародний порядок (посилення конфронтації між США, з одного боку, та КНР і росією, з іншого, на тлі війни, яку розв'язала росія в Україні);

по-друге, важкі наслідки пандемії COVID-19 заглибили економічні проблеми, які безпосередньо пов'язані із енергетичною та продовольчою безпекою, що разом із іншими глобальними викликами (зміна клімату, безпека людини), а також із підсиленням впливу (як позитивного, так і негативного) сучасних цифрових технологій, посилюють невизначеність та вразливість сучасного середовища.

У суспільстві ризику уникнення небезпек і громадянських загроз може зрештою перевершити економічні питання як основну рушійну силу місцевої, національної та міжнародної політики. Оскільки не існує світового уряду, ринковий ризик не може бути обмежений національними ринками. З іншого боку, жоден національний ринок не може повністю захистити себе від проявів глобалізації. Дослідження сучасних ризиків міжнародної безпеки особливо актуалізувались в умовах четвертої індустріальної революції із появою нових технологій (у першу чергу цифрових, біологічних), вплив яких формує нові виклики для розвитку національних економік, їх безпеки, довкілля тощо [421]. Світ став не тільки мультиполярним, а й мультиконцептуальним [213], визначається поглибленням залежності між країнами [65], зростанням економічного націоналізму у світовій політиці [425], посиленням геоекономічної та геополітичної напруги та посиленням ризиковості глобального середовища.

На необхідність дослідження нових виміри безпеки звертає увагу Уолт Ст. [460], формуванню ризиків через зміни співвідношення матеріальних та нематеріальних ресурсів, які належать країнам, приділяє особливу увагу Моргентау Г. [379]. Нові умови існування світового господарства викликають нові напрями розвитку конфліктів у світовому співтоваристві, дослідженню яких присвячено наукові розробки Бека У. [229]. Цілком логічним є висновок Агіра С., Армана Н. щодо формування оновленого контексту змістовного наповнення досліджень об'єктів безпеки за нових умов [210].

Еволюція наукових пошуків, пов'язаних із визначенням загроз та ризиків існування та розвитку національних економік, відображає зміни, що відбувається у еволюції безпосередньо концепції безпеки – від традиційної (державоцентристської) до сучасних нетрадиційних концепцій. Відповідно до традиційної концепції контекст безпеки мав вимір сили країни шляхом вимірювання військових сил. Тобто безпосередньо інша держава, її військова сила спроможна забезпечити перерозподіл сил, ресурсів та влади, що може стати

джерелом загроз та конфліктів для національної економіки. Відповідно, інші виміри контексту безпеки, які пов'язані із дослідженнями бідності, міграційних процесів, деградація навколишнього середовища набувають актуальності лише за умов, коли вони спроможні викликати зброєний конфлікт [460]. Однак таке уявлення про загрози та ризики безпеці є недостатнім, відповідно, були спроби поглибити та розширити поняття безпеки від рівня держави до безпеки суспільства, безпеки людини.

Військову безпеку країни може забезпечити саме держава, джерелом ресурсного забезпечення якої є потужна економіка, що забезпечує й військову безпеку, й національне багатство країни, зазначає Нанто Д. [381]. Матеріальні (ресурси, військова сила) та нематеріальні (дипломатія, національний характер) фактори визначають співвідношення сил між країнами, відповідно, більш переважаюча сила спроможна вплинути на це співвідношення, зазначав Моргентгау Г. [379,с.201]. Наявність більш переважаючої сили у країни спроможна вплинути на існуючий баланс сил між країнами, що призводить до виникнення конфліктів між країнами. Більш того, посилюючи власну безпеку, уряди країн впливають на послаблення безпеки інших країн через створення відповідних загроз та ризиків (дилема безпеки). У випадку неспроможності забезпечити рівноважний стан у міждержавних взаємовідносинах країни посилюють витрати на забезпечення власної безпеки (у першу чергу це проявляється через збільшення витрат на ВПК, нарощування озброєнь), втрачаючи можливість більш продуктивного використання обмежених ресурсів, а від так і більш ефективного розвитку національної економіки

Інтенсифікація міжнародних відносин суттєво розширили дослідження об'єктів безпеки, який за часи холодної війни був чітко визначений, а за нових умов трансформувався у комплексний та багатовимірний контекст [210,с.107]. Бек У. виділяє три осі конфлікту в світовому суспільстві ризику [229,с.13-14]: конфлікти екологічних ризиків, які спонтанно генерують глобальні динамічні процеси; глобальні фінансові ризики, які трансформуються від індивідуальних до консолідованих; загрози з боку терористичних мереж. Тобто, загрози безпеці національної економіки можуть зходитись у позадержавній площині.

Таким чином, у сучасній системі міжнародних відносин вплив кожної держави визначається не тільки її перевагами у

військовій силі, а й іншими вимірами її впливу у сучасному геопросторі, до яких відносяться економічний потенціал, рівень інноваційного та технологічного розвитку, дипломатичний вплив тощо. Цілком логічним є розуміння, що сучасний інструментарій впливу з боку держав не обмежується тільки наявним військовим потенціалом, звідси особливої актуальності набуває досягнення та підтримка балансу сил у світовому господарстві. Баланс сил у сучасній міжнародній системі визначається відповідними правилами та нормами, підкреслює Каплан М. [351], які характеризуються наступним:

- 1) збільшувати можливості, вести переговори, а не боротися;
- 2) не стільки боротися, скільки посилювати можливості;
- 3) припинити боротьбу ніж усунути важливого актора;
- 4) протистояти будь-якій коаліції або окремому актору, що прагнуть прагне зайняти позицію переважання в системі;
- 5) стримувати суб'єктів, які підписуються наднаціональними організаційними принципами;
- 6) дозволяти переможеним або обмеженим основним суб'єктам знов повернутись до системи.

Фактично, мова йде про те, що будь-який конфлікт впливатиме на розвиток національної економічної системи. У сфері міжнародного обміну торговельний конфлікт безпосередньо впливає не тільки на сферу зовнішньоторговельної безпеки, а й національної безпеки в цілому. Досліджуючи зв'язок між міжнародною торгівлею та національною безпекою, можна зазначити, що, з одного боку, спостерігається взаємний позитивний вплив між ними, а з іншого – можуть існувати суттєві протиріччя, коли задля захисту національної безпеки застосовуються спеціальні торговельні заходи. У свою чергу, наголошує Ілген Т. чим більше зростає взаємозалежність між країнами, тим більш скоріше відбуваються зміни у правилах міжнародного обміну [337, с. 56]. Розширення міжнародної торгівлі сприяє підвищенню національної безпеки. З іншої сторони, торговельні санкції негативно впливають на загальний розвиток міжнародної торгівлі, тому їх запровадження має бути тільки у відповідності до міжнародних норм та правил, включаючи угоди СОТ.

Сучасний характер розвитку міжнародної торгівлі свідчить, що у світі протекціонізм посилюється, інструменти, які використовують уряди для захисту національних ринків значно диверсифікувались і набули нових форм.

Протекціонізм, підкреслює Холсті К. [330], негативно в цілому впливає як на загальну міжнародну економічну безпеку, так і на національну безпеку, оскільки значно знесило систему міжнародних економічних відносин. Олвей Л., Долден Дж., Келлі Р. [398] визначають, що політика протекціонізму посилює ризики для забезпечення національної безпеки, оскільки спостерігається високий рівень взаємозалежності країн, а від так, національні економіки є більш вразливими, оскільки напрями товарних, ресурсних, капітальних потоків змінюються внаслідок впровадження торговельних обмежень і негативно впливають на зростання ВВП країни. Захисні інструменти державної торговельно-економічної політики, у т.ч., дискримінаційного та рестрикційного характеру, які використовуються країнами світу щороку поширюються [315]. Тим більш, що економічні інтервенції з боку держав (навіть ліберальних) фактично ніколи не зникав, оскільки саме національні інтереси визначають відповідний економічний вибір (економічний патріотизм), а від так, виникають нові «інструменти до реконфігурації глобального управління і взаємозалежності ринків»[109].

Посилення торговельної напруги у світі було пов'язано, перш за все, із діями Адміністрації США, коли за ініціативою Трампа Д. було впроваджено одностороннє підвищення тарифів, що спровокувало адекватне впровадження компенсаційних тарифів з боку Китаю, європейських країн, Канади, Мексики та інших. Як наслідок, такі дії спричинили зрушення у торговельній, інвестиційній сферах, вплинули на загальноекономічну динаміку. Все це дозволяє говорити про виникнення у світовому господарстві своєрідної спіралі, що характеризується, з одного боку, появою нових компенсаційних торговельних тарифів, а з іншого – уповільненням інвестиційних потоків [232,с.5]. Продовження Трампом Д. політики економічного націоналізму призвело не тільки до поглиблення розриву торгівлі з Китаєм, більш вразливими стали транскордонні інвестиційні потоки та торгівля в цілому.

Вплив політики на торговельну сферу залежить значною мірою від того, яким чином торгівля підпорядковується політичній стратегії, що реалізується урядом [327]. Для країн із малим економічним потенціалом зовнішньоторговельна безпека є важливішою складовою національної безпеки, і не є обов'язковою для потужних країн. Тобто, відбувається певне розмежування між політикою та економікою одночасно із

укріпленням торговельно-економічного співробітництва між потужними країнами-партнерами.

Таким чином, розвиток багаторівневої просторової структури світового господарства сприяє появі нових форм міжрегіональної взаємодії, до яких залучаються країни із урахуванням власних інтересів, тому числі безпекових. Національна безпека кожної країни є важливою складовою у системі глобальної безпеки. Спільні інтереси країн-партнерів визначають характер та напрями співробітництва, у т.ч. інтеграційної взаємодії. Трансформації національних інтересів у спільні (глобальні) сприяють міжнародні інституції, регулююча функція яких спрямована на вирішення глобальних проблем, що набули транснаціонального масштабу, виникають у наслідок загроз нетрадиційного характеру, які викликають напруженість у соціумі, мають на нього мультикативний вплив. На Всесвітньому економічному форумі «Глобалізація 4.0: формування нової архітектури в епоху четвертої промислової революції» [312] підкреслювалось, що для побудови спільної архітектури глобального управління потрібні дві складові з боку міжнародного співтовариства: залучення всіх зацікавлених сторін до сталого діалогу, що матиме вирішальне значення, системного мислення, необмеженого короткостроковими інституційними та національними міркуваннями. Неприйняття такого нового підходу стане трагедією для людства.

24 лютого 2022 року було зруйновано принципи мирного співіснування у світі, а саме – порушено основоположну норму міжнародного порядку, яка забороняє застосування або загрозу застосування сили проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави [418, с.4]. Економічні наслідки вторгнення росії в Україну можуть стати визначальними для розвитку глобалізаційних процесів у XXI ст., оскільки війна викликала фундаментальну переоцінку економічних відносин і залежностей, коливання системи цінностей, а мінливі альянси створюють нову глобальну карту економічних відносин [362]. Від так, невизначеність та вразливість сучасного глобального середовища не тільки посилили глобальні виклики та загострили конкуренцію між державами (глобальними, регіональними), регіонами, мова йде про відкриту війну на європейському континенті, що безпосередньо впливає на безпеку національних економік. В умовах глобальної регіоналізації формуються нові завдання забезпечення економічної безпеки національних економік, які

сьогодні зазнають стратегічного перегляду із урахування воєнний дій.

Вирішення сучасних проблем, що набули транснаціонального масштабу, потребують спільних рішень, які мають стати результатом ефективного міжнародного співробітництва від двостороннього, регіонального до глобального формату. Відповідно, важлива роль у формуванні глобальної системи безпеки належить міжнародним та регіональним організаціям, діяльність яких спрямована трансформацію інтересів кожної країни у спільні (глобальні інтереси).

Посилення ризиків розвитку світового господарства трансформує сучасні політики країн (торговельно-економічні, зовнішні, міграційні тощо), змінюються інструменти регулювання задля забезпечення національних інтересів. Однак, як доводить сьогодення, колективні засоби врегулювання виявились не спроможними у вирішенні транснаціональних проблем, мінімізувати ризики тощо. Від так, виникає об'єктивна потреба визначення ієрархії рівнів та структурних компонентів економічної безпеки в контексті сучасної просторової структури світового господарства, що сприятиме визначенню й досягненню стратегічних пріоритетів безпекового розвитку національних економік із урахуванням актуальних процесів, що відбуваються у глобальному середовищі.

1.2. Структурні компоненти економічної безпеки як різнорівневої інтегрованої системи

Жоден порядок, який встановлюється у світі, не триває довгий час. Держави, що розвиваються та набувають економічної влади та сили стають все більше зацікавленими у перегляді принципів та відповідних політичних інститутів. Після другої світової війни порядок був встановлений для вирішення двох ключових проблем: створення суверенних національних держав в кожній частині світу, а також забезпечення стабільності та зростання національних економік і світового ринку в цілому шляхом просування ідей лібералізму [219].

На політику держав на глобальному рівні впливають, з одного боку, внутрішні фактори, які сприяють розвитку внутрішніх та інтернаціональних коаліцій з іншими країнами,